

УДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Економічні, політичні та соціальні трансформації, які відбулися в Україні за останнє десятиріччя, викликали значні зміни в умовах і напрямках соціалізації молодого покоління. Сьогодні потребує від особистості навичок швидкої адаптації до різноманітних явищ соціального середовища, вмінь приймати самостійні відповідні рішення та долати життєві перепони, активізувати особистісний потенціал для самореалізації та самоствердження в різноманітних сферах людської життєдіяльності.

Особливу тривогу викликають школярі підліткового віку, яких приваблюють форми і стиль життя дорослих. Але не всі з них є гуманістично орієнтованими. Враховуючи низький рівень педагогічної культури батьків, доцільно активізувати виховну функцію школи. Але й тут не все так, як повинно бути. Як зазначають В. Оржеховська і Г. Ковганич, досі спостерігається стандартизація виховного процесу, підміна виховної системи аморфним набором виховних заходів, переважання в педагогічній практиці повчального виховання (монолог педагога, невміння адаптуватися до рівня інтересів учня, низька культура спілкування і взаємин учнів і вчителів). Є всі підстави вважати, що виховна діяльність у навчальних закладах часто формальна. Підтримуємо думку авторів стосовно того, що сучасному навчальному закладу потрібні ефективні виховні системи, нові технології виховання, здатні забезпечити розвиток життєстійкої, життєздатної, життєво-компетентної особистості [4].

Хоча існують чимало науково-психологічних праць щодо сутності самовизначення особистості, методичний аспект даної проблеми висвітлено ще недостатньо. Ми підтримуємо тих педагогів, які вважають, що не варто чітко розмежовувати виховний процес від навчального. Кожен предмет, і зокрема музика, має потенційні можливості у вдосконаленні особистісного самовизначення учнів.

Мета даної статті – уточнення сутності поняття "особистісне самовизначення" та розробка методичного підходу щодо його вдосконалення у підлітків засобами музичного мистецтва.

Як зазначають науковці, самовизначення – це свідомий акт вияву й ствердження власної позиції у проблемних ситуаціях. Самовизначення – це неодноразовий акт, а образ існування або стиль життя, рішення завдань, що виникають протягом нього. Ідея самовизначення виникла тому, що і люди, й життєві події унікальні, індивідуально неповторні. Активне самовизначення протилежне бездумному уподібненню оточуючим. Це пошук саме тих індивідуально-своєрідних варіантів життєвого шляху, на якому можна принести багато добра людям і отримати тому моральне задоволення [2].

У зв'язку з цим зазначимо головні особливості підліткового віку. У цей період відбувається якісна перебудова особистості, змінюються стосунки з дорослими, підліток засвоює нові суспільні норми поведінки. У цей час виникає криза, що виявляється в різкому протиставленні себе дорослим, внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності. Це суб'єктивно призводить його до відмежування від навколишнього світу, усвідомлення себе, відкриття власного "Я" і як наслідок – до зацікавленості власним внутрішнім життям та внутрішнім світом інших людей.

Іntenсивно формується власна особистість. Підліток стає суб'єктом саморозвитку, здійснює цілеспрямований процес самовдосконалення на основі обраного ідеалу, який може бути завищеним і нереалістичним, але він надає саморозвитку, самоорганізації особистості значного поштовху в "саморусі". Зміни в особистості підлітка є такими помітними і значущими, що свідчать про "друге народження особистості". У перехідний вік відбувається перетворення особистості підлітка на зрілу особистість [8].

Розглядаючи питання про те, чи завжди підлітковий вік є періодом "бурі й натиску", німецький психолог Е. Шпрангер виділив три типи розвитку отроцтва. Перший тип характеризується різким, бурхливим, кризовим ходом, коли отроцтво переживають як друге народження, в підсумку якого виникає нове "Я". Другий тип розвитку – плавне, повільне, поступове зростання, коли підліток залучається до дорослого життя без глибоких і серйозних зрушень у власній особистості. Третій тип являє собою такий процес розвитку, коли підліток сам активно й свідомо формує і виховує себе, долаючи зусиллям волі внутрішні тривоги й кризи. Він характерний для людей з високим рівнем самоконтролю та самодисципліни [3].

На думку Л. І. Божович, самовизначення є одним з новоутворень, що виникає в кінці перехідного періоду. З суб'єктивної точки зору воно характеризується усвідомленням себе як члена суспільства та конкретизується в новій суспільно значущій позиції. Самовизначення відрізняється від простого прогнозування свого майбутнього життя, від мрій, пов'язаних з майбутнім. Воно засновується на інтересах і стремліннях суб'єкта, що вже усталено склалися, передбачає врахування своїх можливостей і зовнішніх обставин, воно обирається на світогляд підлітка, що формується, та пов'язане з вибором професії. Але справжнє самовизначення, як стверджувала Л. І. Божович, не закінчується у цей час, воно як системне новоутворення, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, виникає значно пізніше та завершує останній етап онтогенетичного розвитку особистості дитини [1].

Л. М. Фрідман звертає увагу на те, що розходження між прагненнями підлітка, пов'язаними з усвідомленням своїх можливостей, утвердженням себе як особистості, і становищем дитини-школяра, залежного від волі дорослого, викликає поглиблення кризи самоощі. Навіть у порівнянні з початком 1970-х років минулого століття з'явилося більше підлітків, у яких переважає негативна самооцінка, що впливає на загальний життєвий тонус дітей. Чітко проявляється неприйняття оцінок дорослих незалежно від їх правоти. Причина криється насамперед у відсутності належних умов для задоволення загостреної потреби підлітка у суспільному визнанні. Це обертається штучною затримкою особистісного самовизначення, знаходить віддзеркалення, зокрема, в потязі до інтимно-особистісного й стихійно-групового спілкування з однолітками, до появи різного роду підліткових компаній, неформальних груп. У процесі стихійно-групового спілкування усталеного характеру набувають агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, замкненість тощо [10].

Проте, як зазначають науковці, новий тип соціальних контактів, торкаючись моральної сфери відношень, починає регулюватися більш складним набором особистісних якостей. Поряд з вольовими сюди входять різні моральні якості й оцінки. Перехід на новий ступінь соціального розвитку потребує більш високого рівня самосвідомості, виділення й формування саме тих властивостей, які забезпечують взаємини, що складаються. Старший підліток проявляє підвищену

чутливість до моральних вчинків дорослих, особливо до проявів доброти, справедливості щодо ставлення до нього [9].

На підставі аналізу наукової літератури зазначимо, що особистісне самовизначення – це процес і результат усвідомленого вибору особистістю власної позиції, цілей і засобів поведінки у конкретних життєвих ситуаціях. Самовизначення особистості безпосередньо пов'язане з самопізнанням і самооцінкою, а також з моральним потенціалом особистості. Вказані процеси у підлітків ускладнюються внаслідок особливостей і протиріч, притаманних цьому віковому періоду.

З метою виявлення рівнів сформованості особистісного самовизначення підлітків і розробки методичного підходу щодо його вдосконалення засобами музики у трьох класах однієї з гімназій м. Одеси було проведено експериментальну роботу. Головними завданнями констатувального етапу було визначити:

- чи розуміють учні сутність понять "самопізнання" та "самовизначення";
- чи здатні вони до самопізнання;
- якій музиці підлітки віддають перевагу і чому;
- чи усвідомлюють вони, що музика може сприяти самопізнанню та особистісному самовизначенню.

Виходячи з того, що життєві обставини постійно змінюються, кожна людина повинна оперативнo їх проаналізувати та знайти найкращий варіант поведінки, ми визначили такі критерії, як інтелектуально-творчий, емоційно-творчий, особистісний і рефлексивний. Показники інтелектуально-творчого критерію – здатність дати власну програму прослуханого музичного твору та здатність до нестандартного самовираження в музичній діяльності. Показники емоційно-творчого критерію – вміння розширювати й вдосконалювати власну емоційну сферу та здатність втілювати свої емоції у художньо-творчу діяльність. Показниками особистісного критерію ми обрали такі важливі якості людини, як самостійність та ініціативність. Показники рефлексивного критерію – усвідомлення власних думок щодо музичних творів, прослуханих на уроці та усвідомлення власних переживань у процесі різних видів музичної діяльності. При цьому ми враховували три рівні сформованості особистісного самовизначення: достатній, середній та низький.

З метою визначення рівнів сформованості особистісного самовизначення підлітків було проведено анкетування такого змісту:

1. Чи подобається тобі проявляти ініціативу?
2. Яке твоє ставлення до себе?
3. Чи з усіма твоїми однокласниками в тебе дружні стосунки?
4. Чи любиш ти працювати?
5. Як тобі подобається працювати: самостійно чи з чиеюсь допомогою?
6. Яку музику тобі подобається слухати?
7. Чи легко тобі розмірковувати про музику, чи виникають певні труднощі?
8. Чи відчуваш ти якісь емоції під час сприймання музики?
9. Чи здатний ти усвідомити свої емоції під час сприймання музики і дати їм словесну характеристику?
10. Чи усвідомлюєш ти зв'язок музичного твору з життям композитора або його емоційним станом?
11. Чи легко тобі дати власну програму прослуханому музичному твору?

Результати анкетування засвідчили, що учням подобається слухати переважно естрадну та рок-музику. Але будь-яку музику вони аналізують поверхово, їм важко висловити власні думки щодо музики та усвідомити емоції, що виникають під час її сприймання. Більшість учнів не бачать зв'язку музичних творів з життям композитора.

Окрім анкетування було проведено кілька контрольних завдань.

Контрольне завдання № 1.

Підліткам пропонується визначити, чому музика здатна підтримувати людей у трагічну хвилину життя. Аби допомогти їм, було використано метод художньої розповіді, доцільність якого полягає в емоційному впливі на школярів пропонованої інформації та в активізації мисленнєвих процесів.

Повідомляємо школярам, що незадовго до першої світової війни світ взяв поро трагічну загибель величезного океанського пароплава "Титанік". У відкритому морі пароплав натрапив на крижану гору-айсберг і через це почав тонути. На верхню палубу вийшли музиканти симфонічного оркестру зі своїми інструментами і заграли. Це була Третя симфонія Бетховена, Героїчна симфонія героїчного композитора.

Лунає фрагмент Героїчної симфонії Бетховена.

Музика Бетховена звучала, заглушаючи шум води, що заповнювала "тіло" корабля, заглушаючи страждання нещасних людей. Вона звучала до тієї хвилини, доки хвилі не вкрили палубу разом із музикантами, разом із останніми звуками бетховенської симфонії.

– Яка ж ця музика, і чому вона здатна підтримувати людей у трагічні хвилини життя?

На це запитання відповіли (нечітко) 27% учнів, не відповіли – 73% учнів.

Контрольне завдання № 2.

Підліткам було запропоновано прослухати уривок з "Місячної сонати" Л. Бетховена та визначити емоційний зміст твору. Відповіли переконливо 27% учнів, коротко й невпевнено – 40%, стандартно – 33% учнів.

Вказаний твір учні сприймали краще, ніж попередній. Але більшість з них говорили про характер музики, не пов'язуючи його з емоційним станом композитора.

Контрольне завдання № 3.

Школярам було запропоновано передати в будь-якій творчій діяльності емоції: тривога, сум, радість, торжество, здивування.

Завдання не виконали 53% учнів, виконали непереконливо 27%, проявили творчість 20%.

Контрольне завдання № 4.

Підліткам було запропоновано прослухати музичний твір ("Танок з шаблями" з балету А. Хачатуряна "Гаяне") та дати йому власну програму. Завдання не виконали 14% учнів, виконали не повністю 79%, виконали переконливо 7%. Відповіді учнів були різноманітними, але не всі змогли їх грамотно аргументувати.

Контрольне завдання № 5.

Школярам було запропоновано, прослухавши сюжет опери О.С. Даргомижського "Русалка", спрогнозувати його подальший розвиток. Більшість учнів не впоралася з цим завданням (66%), короткі, невпевнені відповіді дали 27% учнів, решта (7%) відповіли осмислено. Дітям було важко висловлювати власні думки.

Слід зазначити, що у виконанні вказаних контрольних завдань активніше брали участь дівчатка. Більшість хлопчиків не змогли зосередитися, аби краще розкрити свої потенційні можливості. Їм було важко проаналізувати власні думки і особливо власні емоції, що виникають під час сприйняття музики. Більшість учнів не проявляють себе як творчі особистості, в них рідко спостерігається прояв самостійності та ініціативи.

Плануючи наступний етап нашого дослідження, ми припустили, що вдосконалення особистісного самовизначення підлітків на уроках музики буде більш ефективним, якщо реалізувати такі **психолого-педагогічні умови**:

– проникнення школярів у сферу емоцій стосовно різних життєвих ситуацій композиторів, а також у емоційно-образний стрій музичних творів;

– усвідомлення учнями взаємозв'язку творчості композитора з його життєвим шляхом;

– активізація особистісно-художнього підходу підлітків до музичних творів.

Розкриємо шляхи реалізації вказаних психолого-педагогічних умов.

1. *Проникнення школярів у сферу емоцій стосовно різних життєвих ситуацій композиторів, а також у емоційно-образний стрій музичних творів.*

Наводимо підліткам приклади з біографій видатних композиторів щодо подолання труднощів, які виникли внаслідок

складних життєвих обставин. При цьому використовуємо метод аналізу життєвих ситуацій у поєднанні з методом ідентифікації. Мета означеного методичного підходу полягає у сприянні виникненню ідентифікації учнів з композитором, завдяки чому вони зможуть "прожити" з ним його життя, "пропустити крізь себе" його радощі й невдачі.

Прикладом пошуку людиною виходу з тяжких ситуацій може бути життя і творчість геніальних композиторів Й. Гайдна та Л. Бетховена. Так, Й. Гайдн, маючи з дитинства гарний голос, кілька років був співцем хорової капели. Але, коли в нього відбулися природні вікові зміни в голосі, він став нікому не потрібний, і його викинули з хору. Стан відчаю загубив сенс існування юнака. Проте Гайдн зумів мобілізувати свою духовну енергію й продовжував жити, творити та вдосконалювати свою композиторську майстерність. Він прожив 77 років і створив багато гарних музичних творів, особливо симфоній. У бесіді з підлітками з'ясуємо, що подолати життєві негаразди Гайдну вдалося завдяки таким особистісним якостям, як самостійність, ініціативність, оперативність мислення, любов до музично-творчої діяльності.

Корисною для підлітків вважаємо інформацію про трагічну ситуацію в житті Л. Бетховена, коли він ще в молодому віці (26 років) став втрачати слух, і поступово стан його здоров'я в цьому плані погіршувався. Допомогаємо учням відчувати й пережити емоційний стан композитора, який не в змозі почути власні твори і музику взагалі – а створення та виконання музики було для нього сенсом існування. Яку ж силу волі, любов до музики, прагнення вижити та інші особистісні якості треба мати, щоб вийти з цієї жахливої ситуації переможцем! Бетховен, незважаючи ні на що, продовжував не тільки створювати геніальну музику, а й диригувати власними творами у виконанні симфонічного оркестру. Уточнюємо, що композитор втратив "зовнішній" музичний слух, але в нього, як і в інших музикантів, був "внутрішній" слух, завдяки якому в нього виникали внутрішні музично-слухові уявлення. Учням пропонується прослухати яскраві музичні твори Л. Бетховена, в яких відчувається образ людини-борця.

2. Усвідомлення учнями взаємозв'язку творчості композитора з його життєвим шляхом.

Реалізація цієї психолого-педагогічної умови передбачає використання на уроках музичних творів, створених композитором у зв'язку з певними життєвими ситуаціями, як-от: "Полонез" М. Огінського, "Розлука" М. Глінки, фрагменти з "Реквієму" В. Моцарта, "Патетична соната" Л. Бетховена, "Елегія" М. Лисенка тощо. Так, на уроці з'ясуємо, що відомий "Полонез" був створений Огінським після повстання в Кракові за незалежність Польщі. Композитор разом з іншими патріотами був змушений покинути рідний край, і тому "Полонез" має й другу назву-уточнення "Прощання з батьківщиною". В бесіді про музику доходимо висновку, що цей музичний твір має не стільки танцювальний характер, скільки лірико-драматичний.

Допомогаємо школярам зрозуміти, що, з одного боку, в музичних творах втілено почуття композитора, які переповняли його під впливом тієї чи іншої події чи життєвої ситуації, а з іншого – під час сприймання цих творів втілені в них почуття передаються слухачам, і це спонукає їх усвідомлювати не тільки емоційно-образний зміст музичного твору, а й композитора як особистість.

3. Активізація особистісно-художнього підходу підлітків до музичних творів.

Під особистісно-художнім підходом до музичного твору ми розуміємо усвідомлення слухачами його особистісного смислу та здатність передати це в художній формі.

Для реалізації цієї психолого-педагогічної умови застосовуємо нестандартний тип уроку музики, а саме, урок-самопізнання, заснований на рефлексії власного мислення, емоційної сфери, ставлення до музики, до оточуючих та до самого себе. У бесіду щодо музичних творів включаємо такі запитання:

- Які думки й почуття виникли у вас під враженням музики?
- Чи зазнавали ви аналогічні почуття раніше?
- В які хвилини життя ви б згадували цей музичний твір?
- Яке значення мають застосовані композитором засоби музичної виразності для створення певних художніх образів?
- Спробуйте дати власну художньо-образну програму цього твору.

У деяких школах популярності набули невеличкі домашні письмові роботи підлітків щодо вивченого матеріалу, наприклад: "Життя і творчість І. С. Баха". Але таку інформацію знайти неважко з допомогою комп'ютера. Проте виконання подібних робіт майже не сприяє вдосконаленню особистісного самовизначення школярів, оскільки не передбачає активізації їхнього творчого мислення, емоційної сфери та інших якостей. Тому вважаємо за доцільне подолати звичні стереотипи, переосмисливши теми домашніх письмових робіт, наприклад: "Що для мене музика І. С. Баха?"

Таким чином, методика вдосконалення особистісного самовизначення школярів підліткового віку була заснована на реалізації означених психолого-педагогічних умов, органічно взаємопов'язаних між собою. Їх реалізація вимагала від учнів глибокого проникнення не лише в емоційно-образний зміст пропонованих музичних творів, а й у життєвий і творчий шлях композитора. Осмислення важливих проблем здійснювалося за чотирма взаємопов'язаними напрямками: а) від творця до музики; б) від музики до творця; в) від музики до слухача; г) від слухача до музики.

Застосовуючи у процесі навчально-пошукового експерименту різноманітні методи (аналізу життєвих ситуацій, художньої розповіді, ідентифікації, прогнозування), ми спрямовували бесіди в класі на важливі життєві проблеми щодо ставлення людини до себе й до оточуючих, до мистецтва, до моральних ідеалів та особистісних якостей. У результаті навчально-пошукового етапу дослідження була виявлена деяка позитивна динаміка майже за всіма критеріями та показниками.

Подальша розробка даної теми може бути продовжена за такими напрямками:

- пошук шляхів удосконалення особистісного самовизначення підлітків залежно від їхніх індивідуальних особливостей, інтересів і потреб;
- вияв методів удосконалення особистісного самовизначення учнів у процесі їх ознайомлення з різноманітними музичними творами та жанрами музики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте (психологическое исследование) / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 574 с.
3. Обухова Л. Ф. Возрастная психология (уч. пособие для студ. высш. уч. завед.) / Л.Ф. Обухова. – М.: Пед. общество России, 2001. – 445 с.
4. Оржиховська В. Концептуальні підходи до виховання в умовах сьогодення / В. Оржиховська, Г. Ковганич. – К.: Рідна школа. – 2009. – № 5-6. – С. 35-39.
5. Осьмак Л. Особистісний потенціал підлітка: умови реалізації / Л. Осьмак. – К.: Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 20-25.
6. Печерська Е. Музика як засіб самопізнання школярів підліткового віку / Е. Печерська. – К.: Мистецтво та освіта. – 1997. – № 3. – С. 19-24.
7. Печерська Е. Формування особистості засобами музики / Е. Печерська. – К.: Рідна школа. – 1998. – № 12. – С. 57-59.
8. Психологія (підручник для студ. вищ. навч. закл.) [ред. Ю. Л. Трофімова]. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
9. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Питер, 2001. – 221 с.
10. Фрийдман Л. М. Психология детей и подростков (справочник для учителей и воспитателей) / Л.М. Фрийдман. – М.: Институт психотерапии, 2003. – 480 с.

Подано до редакції 19.03.10

РЕЗЮМЕ

У статті уточнено сутність поняття "особистісне самовизначення" й у зв'язку з цим розглядаються основні особливості підліткового віку. Розроблено методичний підхід до вдосконалювання особистісного самовизначення школярів-підлітків засобами музичного мистецтва, заснований на реалізації певних психолого-педагогічних умов.

Ключові слова: особистісне самовизначення, самопізнання, сприйняття музики, емоційна сфера, методи навчання, психолого-педагогічні умови.

Э.Ф. Печерская

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИЧНОСТНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ СРЕДСТВАМИ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

РЕЗЮМЕ

В статье уточнена сущность понятия "личностное самоопределение" и в связи с этим рассматриваются главные особенности подросткового возраста. Разработан методический подход к совершенствованию личностного самоопределения школьников-подростков средствами музыкального искусства, основанный на реализации определенных психолого-педагогических условий.

Ключевые слова: личностное самоопределение, самопознание, восприятие музыки, эмоциональная сфера, методы обучения, психолого-педагогические условия.

E.Ph. Pecherskaya

PERFECTION OF TEENAGERS' PERSONAL SELF-DETERMINATION BY MEANS OF MUSIC ART

SUMMARY

The article specifies the essence of the concept "personal self-determination" and due to it some main peculiarities of teenage period. The author elaborates a methodical approach to perfection of personal self-determination of schoolchildren of teen age by means of music art, based on realization of certain psychological and pedagogical conditions.

Keywords: personal self-determination, self-cognition, perception of music, an emotional sphere, teaching methods, psychological and pedagogical conditions.
